

Всесвітня історія

УДК 94: 327 (37:479.25) «-00»

С. Д. Литовченко

РИМ ТА ВЕЛИКА ВІРМЕНІЯ НАПРИКІНЦІ І СТ. ДО Н. Е.

Стаття посвячена важному епізоду римско-армянських відносин часів принципату Августа – протистоянню армянського царя Тиграна IV і римського ставленника Артавазда. Аналіз нарративних джерел і даних нумізматики дозволяє опровергнути устоявшееся в науці мнение об активном участии парфян в развязывании конфликта. Вероятно, сам Тигран IV начал сопротивление римским силам, опасаясь за свой престол. Итогом противостояния стало очередное ослабление римского союзника.

Ключевые слова: Рим, Август, Тигран IV, Артавазд, Великая Армения

Стаття присвячена важливому епізоду римсько-вірменських відносин часів принципату Августа – протистоянню вірменського царя Тиграна IV і римського ставленника Артавазда. Аналіз нарративних джерел і даних нумізматики дозволяє спростувати поширену в науці думку про активну участь парфян у розпалюванні конфлікту. Ймовірно, сам Тигран IV почав опір римським силам, побоюючись за свій престол. Підсумком протистояння стало чергове ослаблення римського союзника.

Ключові слова: Рим, Август, Тигран IV, Артавазд, Велика Вірменія

The article is devoted to an important episode of the Roman-Armenian relations since August's Principate to the opposing of Armenian king Tigranes IV and Roman henchman of Artavasdes. The analysis of the narrative sources and the data of numismatics can refute a well-established scientific view concerning the active participation of the Parthians in unleashing the conflict. Probably Tigranes IV himself began the resistance to the Roman forces, fearing for his throne. The outcome of the confrontation was another weakening of the Roman ally.

Key words: Rome, Augustus, Tigranes IV, Artavasdes, Great Armenia

Актуальность темы: Октавиану Августу вдалося відновити римський вплив в Великій Вірменії, однак, саме під час його правління вірменське царство поступово втратило свій вплив в регіоні. Погіршення римсько-вірменських відносин пов'язане з ім'ям не тільки римського принцепса, але й з вірменським царем Тиграном IV, який насмілився кинути виклик римському ставленнику.

Аналіз історіографії: Найбільш розгорнуто події кінця I ст. до н. е. в Великій Вірменії аналізувалися в роботах Т. Моммзена, М. Пані, М. Л. Шомон, А. Н. Шервин-Вайта, Г. Х Саркісяна, А. Е. Хачікяна, А. Р. Панова, П. М. Свана [0, р. 110-111; 2, р. 29-51; 3, р. 73-81; 4, р. 325-327; 5, с. 16-17; 6, с. 67-73; 7, с. 117, 130-133; 8, р. 114, 119-121, 130-133]. Однак треба зауважити, що цей епізод римсько-вірменського протистояння досить рідко привертав до себе увагу сучасних дослідників, які, в свою чергу уникали дискусій з опонентами. Окрім того, нечіткі повідомлення джерел, у першу чергу, Корнелія Тацита та Діона Кассія, створили благодатний ґрунт для появи контраверсійних гіпотез та припущень.

Мета роботи: реконструювати важливий епізод в історії не тільки Великої Вірменії, але й всього римського сходу.

Найбільші складності викликає проблема упадкування вірменського престолу після смерті

Тиграна III. В "Римській історії" Діона Кассія спадкоємець Тиграна III прямо не вказаний (Dio Cass., LV, 10). Однак, враховуючи уривчастий характер тексту його 55 книги, що зберігся до наших днів, можна припустити, що історик повідомляв про наслідування престолу в тих частинах свого труда, що не збереглися [8, р. 119]. Наступний після Тиграна III вірменський цар, про якого згадує Діон Кассій, - Тигран IV, який виступив проти римлян, спираючись на підтримку парфян (Dio Cass., LV, 10).

Тацит в "Анналах" повідомляє, що після смерті Тиграна III престол відійшов до його дітей, ймовірно, до Тиграна IV та Ерато, але нічого не каже про їхню антиримську політику (Tac. Ann, II, 3). В "Діях божественного Августа" питання про спадкоємців Тиграна III не розкривається, але є вказівка, що вірмени виступили проти влади Риму (RGA, 27, 2). Велей Патеркул згадує тільки про відновлення вірмено-парфянського союзу (Vel. Pat., II, 100, 1). Ймовірно, вірменський престол перейшов до Тиграна IV та його сестри Ерато, які проводили антиримську політику.

Однак уривчасті повідомлення джерел не дозволяють прийняти таке припущення без детального аналізу. Діон Кассій в одному реченні вперше згадує Тиграна IV и також каже про якогось Артавазда, суперника Тиграна (Dio Cass., LV, 10). Тацит говорить, що Артавазд зайняв вірменський престол вже після Тиграна IV (Tac. Ann, II, 3).

Враховуючи антиримську позицію Тиграна IV, дослідники припускають, що Артавазд був римським ставлеником на вірменському троні [5, с. 16; 6, с. 67; 17, р. 273; 3, р. 76; 7, с. 131; 12, р. 146; 18, р. 251; 19, р. 483; 0, р. 113; 2, р. 36]. Римляни, як вважають, не тільки направили Артавазда до Вірменії, але й надали йому в якості ескорту війська, які знаходилися під командуванням намісника Сирії [15, с. 128; 6, с. 68; 2, р. 38-39]. А. Э. Хачікян, Х. А. Мушегян, Г. Х. Саркісян визнають, що Артавазд III за допомогою римлян розгромив Тиграна IV та захопив вірменський престол, який утримував протягом 3-х років [16, с. 3; 5, с. 16; 6, с. 67]. Потім Тигран IV, ймовірно з парфянськими військами, зміг вигнати римського протеже [17, р. 273; 3, р. 76-77; 12, р. 147; 19, р. 483; 2, р. 43]. Т. Моммзен та М. Пані заперечують захоплення Артаваздом III вірменського престолу та вважають, що йому та римським військам не вдалося зломити спротив Тиграна IV [15, с. 128; 20, с. 281; 0, р. 113; 2, р. 39].

На наш погляд, обидві гіпотези містять протиріччя. Проти тривалого царювання Артавазда III можна навести наступні заперечення. Артавазд не згадується в Августі (RGA, 27), який, як слушно відмічає М. Пані, не втрачав нагоди продемонструвати всі власні успіхи в союзних царствах [3, р. 75; 2, р. 39]. Якщо припустити, що Артавазд царював три роки, неможна пояснити, чому практично відсутні його монети, в той час, як відомі декілька серій монет Тиграна IV, який правив Вірменією ненабагато більше [5, с. 17; 6, с. 71-73; 21, р. 32-35; 2, р. 37].

В усіх античних джерелах, за виключенням Тацита, Артавазд не розглядається як цар Вірменії. Тацит, в свою чергу, вочевидь порушив хронологію подій, коли розташував правління Артавазда після царювання Тиграна IV. Ймовірно, джерела Тацита були недостовірні. Отже, Артавазда III офіційно царем римлян не визнавали, що може бути пояснено нетривалим правлінням Артавазда III або навіть тим, що він не контролював всю територію країни.

Друга гіпотеза, запропонована італійським дослідником М. Пані, лише частково спирається на відомості джерел [2, р. 39]. Не дивлячись на неповні свідчення античних авторів, можна дійти висновку, що боротьба між Тиграном IV та Артаваздом III тривала досить довгий час. М. Пані достатньо переконливо довів, що місія Артавазда III почалася безпосередньо після смерті Тиграна III [2, р. 41-43]. На думку дослідника, зміна римського намісника Сирії біля 7 р. до н. е. та згадування Тацитом про збитки, які понесли римляни через усунення Артавазда III (Тас. Ann., II, 3), знаходилися у прямому зв'язку. Тиберій, який перебував в імператорській опалі, в 6 р. до н. е. відмовився виконати вимогу Августа про допомогу Артавазду III. Ці події відбувалися вже після невдалої спроби передати Вірменію Артавазду III. Але припущення сторика про те, що спроба римського ставленика захопити престол не була реалізована, та що він

мешкав в Сирії під захистом римлян, ґрунтується на помилковій оцінці нумізматичних відомостей [2, р. 41-42].

Срібна монета, яку М. Пані [2, р. 41-42], вслід за П. Гарднером [22, р. 9-15] приписував Артавазду III, та яка, на думку вченого, могла бути карбована за кордонами Вірменії, в дійсності належала Артавазду IV [23, с. 110; 24, с. 103; 6, с. 87; 10, р. 216; 11, р. 64; 3, р. 82; 13, р. 1345, п. 49]. Це стало зрозумілим після заходки в Вірменії бронзової монети з аналогічним зображенням та легендою [25, с. 9]. Артавазду III належить монета с типовим для вірменської нумізматики зображенням царя в тіарі, тобто монета, яка скоріш карбувалася в Вірменії, аніж в Сирії [6, с. 87]. Таким чином, система доказів, побудована Пані, в першу чергу, на основі елліністичних мотивів зображення на монеті, - діадема замість тіари [2, р. 41 - 42], втрачає свою переконливість.

Крім того, монети Тиграна IV представлені в декількох серіях, послідовність яких точно ще не встановлена. Але всі вчені розподіляють групи монет на два хронологічні етапи, тобто визнають розрив в правлінні Тиграна IV [5, с. 17; 6, с. 71-73; 2, р. 32 - 37]. Отже, неможна повністю заперечувати присутність Артавазда III в Вірменії деякий час.

Найбільш вірогідною представляється така реконструкція подій. Артавазд III почав боротьбу з Тиграном IV безпосередньо після вступу останнього на престол [2, р. 40 - 41; 8, р. 113]. Але жодна з сторін протистояння перемоги не отримала. Відмова Тиберія допомогти ставленику Августа позбавила Артавазда III значної підтримки, однак претендент продовжив боротьбу. Повідомлення Діона Кассія про те, що Тигран IV вступив в перемовини з римлянами під час походу Гая Цезаря на Схід вже після смерті Артавазда III (Dio Cass., LV, 10), можна трактувати як свідчення про достатньо пізню загибель Артавазда III та тривалу боротьбу [17, р. 273]. Той факт, що Артавазд III карбував монети, підтверджує припущення А. Е. Хачікяна про контроль римським союзником частини вірменських земель. Відсутність згадок про Артавазда в "Діях божественного Августа" можна пояснити тим, що йому не вдалося оволодіти столицею и провести офіційну коронацію, або ж тим, що Артавазд III ніколи не контролював царство повністю [6, с. 70]. Найбільш вірогідно, що боротьба між Тиграном IV та Артаваздом III продовжувалася до 2 р. до н. е., коли на допомогу Тиграну IV прийшли парфяни [6, с. 71].

Тривала боротьба Тиграна IV та Артавазда III зробила очевидним втрату римлянами впливу в Вірменії після смерті Тиграна III. Як вже вказувалося, цей епізод в історії Вірменії досить скупо відображений в джерелах, які називають різні причини повстання Тиграна IV. Тацит в «Анналах» зовсім не згадує про повстання вірмен проти Риму під час царювання Тиграна IV (Тас. Ann, II, 3). Август в "Діях..." говорить про повстання проти влади Риму, але

не називає причин (RGA, 27, 2). Більш конкретний Діон Кассій, який чітко вказав, що на відпадіння Вірменії вплинула Парфія (Dio Cass., LV; 10). Веллей Патеркул повідомляє, що "парфянин...простягнув руку Вірменії» (Parthus... adiecit Armeniae manum) (Vell. Pat., II, 100, 1). Спираючись на ці повідомлення, М. Пані, А. Г. Бокщанин, Н. Дібівойс та інші стверджують, що розрив з Римом був викликаний зближенням Вірменії та Парфії [26, с. 163; 17, р. 273; 3, р. 77; 12, р. 147; 2, р. 25, 33; 8, р. 113 - 114]. Однак, на нашу думку, таке беззаперечне пояснення дій Тиграна IV не відповідає дійсності.

Діон Кассій щодо періоду правління Августа постійно підкреслює агресивність парфян й уникає замовчує чисельні миролюбні та дружні кроки Фраата IV. Так, Діон Кассій не згадує про видачу заручників парфянським царем, про яку говорять інші автори (Just., XLII, 5; Strabo, XI, 4,2; Tac. Ann., II, 1; RGA, 32, 2). Крім того, Діон Кассій жив в III в. н. у., коли Вірменія давно вже втратила колишні міць та вплив. Тому історик схилений пояснювати всі антиримські поступки вірмен не їх самостійними діями, а парфянським впливом. Тацит, навпаки, розповідаючи про правління дітей Тиграна III и царювання Артавазда III, парфян зовсім не називає (Tac. Ann., II, 3).

Висловлювання Веллея Патеркула має відношення до подій, які відбувалися після 6 г. до н. е., тому що в попередньому реченні він говорить, що "весь світ відчув відсторонення Нерона від охорон Міста [Риму]", (Sensit terrarum orbis digressum a custodia Neronem Urbis) (Vell. Pat., II, 100, 1), а відмова Тиберія відправитися на Схід відноситься саме до 6 р. до н. е. [6, с. 68; 3, р. 76; 2, р. 38]. Але до цього часу Тигран III вже помер, і царем став Тигран IV [6, с. 68; 3, р. 76; 12, р. 146; 13, р. 1344, п. 43]. Очевидно, що коментар римського історика відноситься до подій, які відбулися вже після першого зіткнення Тиграна IV з Артаваздом III.

Фраат IV, який правив до 2 р. до н. е., видав Риму заручників не пізніше як в 10 р. до н. е., навряд чи пішов би на загострення відносин з Августом [26, с. 164]. Парфяни змогли втрутитися в вірменські справи тільки після скинення Фраата IV [26, с. 165; 15, с. 127]. Тому можна вважати, що проримська політика парфянського царя, який досить невпевнено втримував престол, не могла змінитися протягом короткого строку. Його наступник, Фраат V (Фраатак), загострив відносини з римлянами, щоб посилити своє положення серед парфянської знати [26, с. 165; 15, с. 128].

Про самостійність дій вірменського царя свідчать й дані нумізматики. З трьох поширених у нас час реконструкцій монетної політики Тиграна IV [5, с. 17; 6, с. 73; 21, р. 32-37] найбільш аргументованою можна вважати схему, яка приписує Тиграну три типи монет. Якщо в першій серії Тигран має титул «цар царів», то в другий та третій - тільки «великий цар» [6, с. 73]. Перший тип монет, який містить титулатуру "цар

царів", міг бути випущений тільки в період незалежності Вірменії, так як цей титул був предметом давньої суперечки між вірменськими та парфянськими правителями [6, с. 73].

Що примусило Тиграна IV виступити проти влади Риму? Можна припустити, що Тигран IV помилково зрозумів невтручання римлян до внутрішніх справ царства за часів Тиграна III як слабкість або втрату інтересу щодо Вірменії, тому він й зайняв батьківський престол без згоди Августа [6, с. 66; 3, р. 76; 8, р. 119]. Але своїм вчинком він порушив давню традицію «визнання» союзного царя Римом [9, р. 32]. Те, що Тигран не вважався в Римі царем, підтверджується листуванням Тиграна IV та Августа. В своєму листі Тигран не використовує титул «цар». Він розумів, що не має права називатися «царем», звертаючись до римлян (Dio Cass., LV, 10).

Однак більш вірогідне інше пояснення. Рим не збирався втрачати контроль над Вірменією, віддаючи владу в країні царю, який не отримав римського виховання. Римляни могли віддати перевагу романізованому заручнику, вихованому в місцевих традиціях принцу. В такому разі можна пояснити і повстання Тиграна IV, і відсутність в нього визнаного Римом титулу «цар». Тигран IV, який був прекрасно обізнаний про те, що в Римі утримується його дядя, мав достатньо підстав для побоювання, що саме Артавазду III віддасть перевагу Август. Тому син Тиграна III міг піти на порушення традиційної для союзників Риму процедури "визнання" царя і зайняти престол без згоди римлян [19, р. 483]. Однак Август не згодився з самопроголошуванням Тиграна IV і направив до Вірменії Артавазда III.

Таким чином, природне бажання римлян забезпечити повний контроль в Вірменському царстві за допомогою перевіреного претендента призвело до загострення відносин між двома країнами. Однак Тигран IV не міг використати підтримку парфян на першому етапі протистояння. Саме цим й можна пояснити тривалу боротьбу за вірменський трон, в той час як внутрішні проблеми не дозволили Августу активно підтримати свого претендента [2, р. 39]. Але це не означає, що Вірменія втратила своє значення для Риму та Парфії. За першою можливістю парфяни та римляни агресивно втрутилися до внутрішніх справ Вірменського царства. Що призвело до ще більшого послаблення Великої Вірменії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mommsen T. Res gestae divi Augusti. Ex monumenti Ancyrano et Apolloniensi/ T. Mommsen. - Berolini, 1883.
2. Pani M. Roma e re d'Oriente da Augusto a Tiberio (Cappadocia, Armenia, Media Atropatene)/M. Pani. - Bari, 1972.
3. Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et L'Iran/ M.-L. Chaumont // Aufstieg und Nie-

- dergang der römischen Welt: In 2 Tl. - Berlin, 1979. - Tl. 2, Bd. 9, Hb. 1.- P. 71-194.
4. Sherwin-White A. N. Roman Foreign Policy in the East: 168 B.C. to A. D. 1./A.N. Sherwin-White – L., 1984.
 5. Саркисян Г. Х. Царица Эрато/ Г.Х. Саркисян // Кавказ и Византия. - 1988. - №. 6. - с. 11-19.
 6. Хачикян А. Э. Восточная политика Рима в период становления принципата (Август - Клавдий) и Армения/ А. Э. Хачикян. Дисс... канд. ист. наук. - Ереван, 1988.
 7. Панов А. Р. Рим на северо-восточных рубежах: взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. – первой трети II в. н. э. / А. Р. Панов. – Арзамас, 2008.
 8. Swan P.M. The Augustan succession : an historical commentary on Cassius Dio's Roman history, Books 55–56 (9 BC–AD 14). – Oxford, 2004.
 9. Braund D. Rome and the Friendly King. The Character of the Client Kingship./ D. Braund - L., 1984.
 10. Babelon E. Cataloge des monnaies grecques de la Bibliothèque Nationale: les rois de la Syrie, d'Arménie et de Commagène./ E. Babelon. - Paris, 1890.
 11. Bedoukian P.Z. Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia/ P.Z. Bedoukian // Museum Notes. - 1968. - №. 14. - P. 41-66.
 12. Debevoise N.C. A Political History of Parthia/ N.C. Debevoise. - Chicago, 1969.
 13. Magie D. Roman Rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ: In 2 v./ D. Magie – Princeton, New Jersey, 1950. - V. 2.
 14. Newell E. T. Some unpublished coins of eastern dynasts/ E.T. Newell // Numismatics notes and monographs. - 1926. - №. 30. - P. 13-15.
 15. Головкин И. Д. Парфия и Рим во время принципата Августа/ И. Д. Головкин // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1962. - Вып. 4. - с. 121-132.
 16. Мушегян Х. А. Портреты армянских царей эпохи эллинизма/ Х. А. Мушегян. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1978.
 17. Anderson J.G. The Eastern frontier under Augustus/ J.G. Anderson // CAH: In 14 v. - 1-st ed. - Cambridge, 1934. - V. 10. – P. 254-279.
 18. Grosso F. La Media Athropatene e la politica di Augusto /F. Grosso // Atheneum. - 1957. - №. 35. - P. 240-256.
 19. Magie D. Roman Rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ: In 2 v./ D. Magie. – Princeton, New Jersey, 1950. - V. 1.
 20. Моммзен Т. История Рима: В 4 т./ Т. Моммзен. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. - Т. 4
 21. Bedoukian P.Z. Coinage of the Artaxiads of Armenia/ P.Z. Bedoukian. - L., 1978.
 22. Gardner P. On an unpublished coin of Artavasdes II, King of Armenia/ P. Gardner // Numismatics chronicles. - 1872. - №. 12. - P. 9-15.
 23. Абрамзон М. Г. Римский императорский культ в памятниках нумизматики / М. Г. Абрамзон. - Магнитогорск: Изд-во МПГУ, 1993.
 24. Алиев И. Очерк истории Атропатены/ И. О. Алиев. - Баку: Азернешр, 1989.
 25. Саркисян Г. В. Бронзовая монета армянского царя Артавазда IV/ Г. В. Саркисян// Нумизматика и эпиграфика. - 1978. - Т.12. - с. 7-9.
 26. Бокщанин А. Г. Парфия и Рим: В 2 ч./ А. Г. Бокщанин. – М.: Изд-во МГУ, 1966. - Ч. 2